

В.М.Шевченко*

**ПРОБЛЕМА РИНКОВИХ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. В ІСТОРІОГРАФІЇ**

У даній статті зроблено спробу проаналізувати стан вивчення українськими та російськими вченими еволюції ринкових аграрних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

На всіх етапах розвитку людства земля була й залишається досі невичерпним джерелом суспільного багатства. Проблема землі та права власності на неї постійно перебуває в центрі уваги урядових кіл будь-якої держави. Україна в цьому відношенні не є виняток. Стаття 14 Конституції України проголошує, що земля є основним національним багатством, перебуває під особливою охороною держави, яка ще й гарантує право власності на землю, яке набувається й реалізується громадянами, юридичними особами та державою відповідно до закону¹. Еволюція права приватної власності на землю була й продовжує залишатися одним із пріоритетних напрямків у дослідженні проблем аграрної історії.

** Шевченко Віктор Миколайович – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри теорії держави й права Чернігівського філіалу Московського державного відкритого університету.*

Проблема ринкових поземельних відносин, у тому числі й у межах України, загалом не нова. Її вивчення, як і вивчення аграрної історії в цілому, проходить у своїй еволюції кілька умовних етапів. Перший охоплює дорадянську добу й датується останньою чвертю ХІХ – початком ХХ ст. Перш за все, він характерний тим, що саме в цей період було створено основу тієї джерельної бази, на якій пізніше ґрунтувалися переважна більшість досліджень. Ідеться про численні видання офіційної та земської статистики, а також щорічну публікацію звітів про діяльність Селянського (з 1883 р.) та Дворянського (з 1886 р.) земельних банків, які відігравали важливу роль при купівлі-продажу землі. Саме з інформації про відкриття чергового відділення Селянського поземельного банку в Дорогобузькому повіті Смоленської губернії й починається відлік публікацій, в яких ідеться про купівлю-продаж земельних ділянок. Належить вона поміщикові, професору хімії, людині прогресивних поглядів О.М.Енгельгардту – автору відомих свого часу «Писем из деревни», які з 1872 р. друкувалися на сторінках часопису «Отечественные записки», а у 1882 р. вперше були видані окремою книгою. В одному з них Олександр Миколайович поділився своїми враженнями про купівлю селянами землі через щойно відкрите поблизу його маєтку відділення банку. Як відзначав сам автор, його повідомлення не мало наукового характеру. «Питанням про селянський банк я не займаюсь, – писав він, – навіть звітів про діяльність банку не читав. Я просто хочу розповісти, як іде справа тут, у нас, біля мене, та й говорити про це маю намір лише з господарського, агрономічного боку»². Тим не менше, його інформація, як і власні думки автора з приводу цього, є цікавими й неординарними. Вони містять цікавий фактичний матеріал про характер купівлі землі селянами, про їхні враження від її придбання тощо. Такою ж фрагментарною була й інформація щодо купівлі-продажу землі, надана іншими авторами, чиї праці з'явилися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.³

Можна сказати, що перші автори, чиї публікації містили інформацію про купівлю-продаж землі, а, отже, так чи інакше торкалися проблеми земельного ринку, робили це побіжно, фрагментарно й на фактологічному рівні, не вдаючись до певного наукового аналізу. Винятком із цього правила є цікаві дослідження О.Русова, М.Порша, О.Зака і, особливо, В.Святловського. Так, науково-статистичне дослідження відомого вченого, статистика й громадського діяча Олександра Олександровича Русова присвячене Чернігівській губернії й містить невеликий, але насичений матеріал про купівлю-продаж земельної власності в межах Чернігівщини з 1874 по 1887 рр.⁴ Із цієї метою автор удався до фронтального вивчення даних нотаріальних архівів Чернігівського, Ніжинського й Стародубського окружних судів «про всі переходи земель ... із зазначенням станів продавців і покупців земель, кількості останньої й суми, заплаченої за неї покупцями»⁵, які вміщені у додатках. У самому ж тексті вони зведені у ряд таблиць і ґрунтовно проаналізовані.

Змістовна стаття українського економіста й відомого громадсько-політичного діяча М.В.Порша стала першою в Україні, побудованою на матеріалах багатомного видання центрального статистичного комітету міністерства внутрішніх справ (ЦСК МВС) «Статистика землевладення 1905 г.», яке тоді щойно з'явилося друком⁶. У ній Микола Володимирович детально проаналізував зміни, які сталися у землеволодінні різних категорій власників протягом 1877–1905 рр. Його політичні переконання вплинули на те, що аналіз еволюції земельної власності в Україні було зроблено не тільки за соціальною, але й за національною належністю землевласників. Так чи інакше, але саме цей штрих вигідно відрізняє його дослідження від багатьох інших подібних публікацій, у тому числі й підготовлених у радянський період. На наш погляд, воно стало логічним продовженням попередньої публікації автора, підготовленої на основі да-

них всеросійського перепису 1897 р.⁷, де певне місце також відведене характеристиці приватної земельної власності в Україні.

Монографія ще одного економіста – О.Зака – присвячена характеристиці діяльності Селянського поземельного банку в кінці XIX – на початку XX ст.⁸ Автор ґрунтовного дослідження не тільки детально висвітлює умови появи та діяльності банку, як фінансово-кредитної установи, але й аналізує рух земельних цін по роках, причини їх підвищення, специфіку видачі позик окремим категоріям власників тощо. Цікавий фактичний матеріал наведено з приводу махінацій чиновників банку при купівлі землі нижчими категоріями сільського населення⁹. Аналізуючи продаж землі дворянами, автор дійшов висновку про те, що в умовах першої російської революції до традиційних економічних причин цього явища додалися й причини політичного змісту, а саме – страх перед можливістю експропріації¹⁰. Своєю об'ємною характеристикою одного з аспектів формування та еволюції ринкових поземельних відносин, ґрунтовним науковим аналізом проблеми монографія О.Зака вигідно відрізняється від багатьох інших подібних видань того часу.

На особливу увагу заслуговує й монографія талановитого економіста, секретаря «Вільного економічного товариства» В.В.Святловського «Мобілізація земельної собствениости в России (1861–1908 гг.)», яка вийшла у Санкт-Петербурзі на початку XX ст.¹¹ Вона стала своєрідним підсумком багаторічної діяльності Володимира Володимировича на посаді керівника спеціального підрозділу («Особого совещания») при департаменті окладних зборів міністерства фінансів, яке впродовж багатьох років займалося підготовкою та виданням «Материалов по статистике движения землевладения в России» і в якому відображено купівлю-продаж земельної власності з 1863 по 1910 рр. Автор детально розповів про історію та методику роботи над підготовкою відповідного статистичного матеріалу. Окрім того, у роботі дано кваліфікований аналіз історії даного питання у Західній Європі, а також ґрунтовну характеристику і критичний аналіз земельних переписів ЦСК МВС 1877, 1887 і 1905 рр., огляд руху дворянського й селянського землеволодіння у 1863–1910 рр. тощо. Тут же Володимир Володимирович обґрунтовує і пояснює зміст терміну «мобілізація земельної власності».

Саме слово «мобілізація» (від лат. mobilis – рухомий) стає досить уживаним щодо купівлі-продажу землі на рубежі XIX–XX ст., як вираження нових явищ в економічному житті Європи. Досить популярним стає воно й серед російських та українських істориків, економістів¹². Широко вживає його і сам В.Святловський. При цьому він зазначає, що поняття мобілізації земельної власності відображає ніщо інше, як вільний перехід нерухомості з рук в руки¹³. «Особисто я, – пише далі автор, – характеризував би мобілізацію як те типове явище свободи обігу на ринку, а також дроблення й з'єднання нерухомої власності, у результаті якого відбувається створення тих особливих правових і економічних умов, які перетворюють нерухомість у звичайний товар»¹⁴. До цього додамо, що монографія В.Святловського – одна із найзмістовніших праць, присвячених купівлі-продажу землі, у тому числі й на українських землях, яка й сьогодні не втратила свого наукового значення. Вона забезпечена цікавими статистичними додатками, в яких відображено динаміку земельної власності впродовж 1863–1902 рр. Можна сказати, що дана праця підбила певний підсумок під науковою розробкою проблеми ринкових поземельних відносин кінця XIX – початку XX ст.

У 1915 р. з'явилась підбірка законодавчих актів про купівлю-продаж та оренду землі, упорядкована О.Тютчевим на основі Зводу законів Російської імперії¹⁵. Уже після повалення самодержавства та в роки громадянської війни ряд брошур і статей були підготовлені як російськими¹⁶, так і українськими¹⁷ авторами. Був перевиданий також навчальний посібник О.Кауфмана з аграрного питання¹⁸. Однак загалом рівень публікацій після появи монографії В.Святлов-

ського помітно знизився. Як правило, вони мали переважно популярний або науково-популярний характер.

Другий етап у вивченні ринкових поземельних відносин хронологічно охоплює 1920–1940-ві рр. Це був найбільш складний період як для історичної науки взагалі, так і для вивчення означеної проблеми зокрема. Розбалансованість архівної справи, внутрішньополітична боротьба та небезпека нової зовнішньої загрози – ці та інші фактори аж ніяк не сприяли плідній науковій роботі. Тим не менше, 1920-ті рр. позначилися появою цілого ряду публікацій на аграрну тематику, пов'язаних передусім із висвітленням участі селянства у суспільно-політичному русі на початку ХХ ст., в яких автори побіжно торкалися і проблем еволюції земельної власності та ринкових поземельних відносин, у тому числі й у межах України. Слід насамперед відзначити змістовні роботи істориків та економістів, провідних на той час вчених Л.Хрящової¹⁹, О.Чаянова²⁰, П.Маслова²¹, О.Шестакова²² та інших, різнопланові дослідження яких містили цінний фактичний матеріал із багатьох проблем аграрної історії.

Особливо хотілося б відзначити брошуру Л.Хрящової, в якій чи не вперше в історичній науці було дано характеристику найзагадковішого прошарку тогочасного сільського населення – куркульства²³. Така постановка питання, особливо в умовах підготовки до суцільної колективізації, як засобу залучення основної маси селянства до соціалістичного будівництва, була дуже актуальною ще й з огляду на відверте незнання проблеми тогочасними партійними й державними радянськими керівниками. Підтвердженням цього є зізнання одного з них – М.Бухаріна (1929 р.): «Мені здається, що треба більш ґрунтовно з'ясувати порайонні ознаки куркульства. Ми зробили для цього надзвичайно мало. І тому в нас той же критерій, що таке бідняк, середняк і куркуль... Чому? Із дуже простої причини: немає порайонного критерію, немає особливих критеріїв відмінностей між різними прошарками і групами селянства»²⁴. На жаль, результати досліджень Л.Хрящової до уваги не були взяті. Як не були почуті й висновки автора про те, що «в наших умовах лише з натяжкою можна визнати наявність куркульських господарств у кількості 2–3 на 100, але й ці господарства ще не визначили свої функції куркульських господарств...»²⁵. Власне, вони й не могли бути почутими в умовах інтенсивного формування культу особи Й.Сталіна й основ тоталітарної форми державного управління. Зрештою, це призвело до катастрофічних наслідків для селянства в роки суцільної колективізації та здійснення на її основі політики «ліквідації куркульства як останнього експлуататорського класу в СРСР».

У цей час з'являється ряд монографій і статей українських авторів. Так, праця одного з учнів М.Грушевського Сильвестра Глушка хоча й мала назву «З селянських рухів на Чернігівщині у 1905 р.», значною мірою була присвячена аналізу соціально-економічного становища чернігівського селянства та поземельних відносин у цьому районі²⁶. Автор детально аналізує стан земельної власності в губернії за даними земельних переписів ЦСК МВС 1877, 1887 і 1905 рр., виокремлюючи при цьому землі приватні, надільні, а також казенних уділів тощо²⁷. Аналізуються також середні ціни купленої землі з 1854 по 1903 рр.²⁸, наведено інші цікаві матеріали.

Селянському рухові на Чернігівщині присвячена й монографія Й.Дроздова²⁹, перший розділ якої відведено для характеристики аграрних, у тому числі й поземельних, а також (щоправда, побіжно) ринкових відносин на селі.

Наприкінці 1920-х рр. в Одесі вийшла монографія В.Дубровського, присвячена рухові українського селянства після скасування кріпосного права³⁰. Щоправда, і в цьому випадку йдеться лише про Чернігівську губернію. Проте, на відміну від попередніх публікацій, автор окрім загальної соціально-економічної характеристики висвітлює ще й економічний стан кожного із 15 повітів губернії.

Таким чином, 1920–1930-ті рр. були досить продуктивними у плані вивчення аграрної історії, у тому числі й в Україні, проте головний об'єкт нашого дослідження висвітлювався побіжно, у контексті розробки інших соціально-економічних процесів на селі й, у першу чергу, участі українського селянства у революційних подіях початку ХХ ст. Ситуація різко змінилася в наступне десятиліття.

Рубіж 1920–1930-х рр. позначився остаточним утвердженням у СРСР тоталітарного режиму. На цей же період припало й завершення формування культури особи Й.Сталіна. Зрештою це призвело до необґрунтованих масових репресій проти всіх без винятку верств радянського суспільства: робітників, селян, військових, партійних та державних працівників, діячів науки, культури, мистецтва тощо. «Сталін запровадив поняття «ворог народу», – говорилося у доповіді першого секретаря ЦК КПРС М.С.Хрущова на ХХ з'їзді партії, – цей термін відразу звільняв від необхідності усіяких доказів неправоти людини чи людей, з якими ми ведемо полеміку: він давав можливість будь-кого, хто в чому-небудь не згоден зі Сталіним, хто був лише запідозрений у ворожих намірах, проти кого був зведений наклеп, піддати найжорстокішим репресіям»³¹.

Тиск із боку сталінського репресивного апарату в повній мірі відчули на собі й діячі історичної науки. Приводом для репресій проти них послужив лист Й.Сталіна «О некоторых вопросах истории большевизма», опублікований на сторінках часопису «Пролетарская революция» (№6, 1931 р.)³². У цьому та в ряді наступних своїх виступів «вождь усіх народів» сформулював тезу про відставання теорії від практики соціалістичного будівництва, звинувативши в цьому абсолютно всі суспільні науки, у тому числі й історичну. Висунуте ним гасло щодо необхідності боротьби проти буржуазних учених умило набуло страхітливо-реальних обрисів.

У полі зору виконавців сталінських указівок опинилися провідні тогочасні історики М.Покровський, Є.Тарле та ін. Про атмосферу, яка запанувала в середовищі вчених-істориків, яскраво свідчать спогади академіка М.Дружиніна, який писав: «Радикальний перелом на історичному фронті настав у 1934 р., коли партія й уряд поставили перед ученими завдання – подолати лівацькі помилки М.Покровського, перебудувавши викладання історії на основі поглибленого марксистсько-ленінського вивчення фактичного матеріалу»³³. Як наслідок, історичній науці було завдано нищівного удару. Серед постраждалих опинилися відомі радянські вчені, у тому числі й аграрники: історик С.Дубровський, економісти О.Чаянов, Ю.Ларін, сотні рядових діячів історичної науки³⁴.

Постраждала й українська історична наука: знищення школи М.Грушевського, у справі неіснуючої СВУ було заарештовано академіка М.Слабченка, відправлено на заслання дійсного члена ВУАН М.Яворського³⁵, гоніння зазнали багато інших українських учених-істориків³⁶. Такими заходами Й.Сталін прагнув підкорити своєму впливові не тільки конкретних провідних істориків, не тільки історичні наукові видання, але й саму історичну науку в цілому³⁷. До перелічених вище заходів додалась ще й жорстка цензура на праці вчених-істориків, яка нерідко здійснювалась на найвищому рівні³⁸. Відтак історична наука, у тому числі й українська, виявилась фактично паралізованою, потрапивши в жорстокі ідеологічні лещата. Аби уникнути репресій, значна частина істориків мусила підкоритися сталінському режимові й приховувати власні наукові переконання. Ще частина з них сприймала все, що відбувалося, як єдино правильну політику партії й держави, підтримуючи гоніння на вчених і репресії проти них. Усе це створювало хворобливо-напружену обстановку в історичній науці. «Навчені тільки описувати, а не вдосконалювати об'єкти свого дослідження, – писав, моделюючи подібну ситуацію англійський історик А.Тойнбі, – історики природно перебувають у полоні ідей, які панують у спільнотах, де їм випало жити й працювати»³⁹.

Суспільна атмосфера різко негативно впливала на стан розробки багатьох наукових проблем, у тому числі й на вивчення ринкових поземельних відносин. До всіх лих і негараздів додалися й труднощі війни 1941–1945 рр. На певний час Інститут історії, разом з іншими установами та підрозділами Академії наук УРСР, було евакуйовано спочатку до столиці Башкирської АРСР Уфи, а згодом, улітку 1943 р. – до Москви⁴⁰. Тому не дивно, що впродовж 1930-х – першої половини 1940-х рр. серйозна наукова розробка аграрних проблем практично припинилася. Винятком стали праці В.Погребінського, В.Мороховця, Н.Шахназарова, П.Єфремова та Ф.Лося⁴¹, в яких побіжно згадується купівля-продаж поміщицької землі. Уже на рубежі 1940–1950-х рр. з'являються ґрунтовні праці П.Лященка⁴² та П.Хромова⁴³ (перший підготував черговий том з історії народного господарства СРСР, а другий – монографію про економічний розвиток Російської імперії у XIX – на початку XX ст.), в яких певне місце відведено характеристичі еволюції земельної власності, у тому числі й на українських землях.

Найбільш плідним у науковому плані був третій умовний етап у вивченні ринкових поземельних відносин в Україні, який хронологічно охоплює початок 1950-х – кінець 1980-х рр. До цього спричинилися закінчення війни, розвінчання культу особи Й.Сталіна, початок «відлиги» у суспільному житті тощо. До наукової роботи повернулася значна частина вчених, репресованих у часи сталінського лихоліття. Провідні наукові установи поповнилися талановитою молоддю.

У ході підготовки до 50-літнього ювілею першої російської революції та 40-річчя перемоги більшовиків, широко відзначених на державному рівні, утворилася й зміцніла історична школа вчених-аграрників, біля витоків якої стояли корифеї аграрно-історичної науки: росіяни М.Дружинін, С.Дубровський, І.Ковальченко, А.Анфімов, П.Зайончковський, Б.Литвак, В.Данилов, Л.Іванов; українці М.Рубач, Ф.Лось, М.Лещенко, Д.Пойда, П.Теличук, І.Гуржій; білорус К.Шабуня; литовець Л.Мулявічус та багато інших. Усе це створило належні умови для плідних наукових досліджень різних проблем аграрної історії. Щоправда більшість авторів, чії роботи з'явилися у 1950-х рр., мало торкалися проблем саме земельного ринку⁴⁴. Як правило, вони лише означували його наявність і згадували в контексті вивчення передісторії та історії першої російської революції, робітничого та селянського руху тощо.

Більш предметно проблема купівлі-продажу землі згадується в дослідженнях відомого українського вченого М.Н.Лещенка. Спираючись головним чином на дані «Статистики землевладення 1905 г.», Микола Никифорович уже в перших своїх монографічних дослідженнях, які з'явилися у середині та наприкінці 1950-х рр., дав глибоку характеристику еволюції земельної власності в Україні на рубежі XIX–XX ст., головним чином селянської та поміщицької. Цікавим з наукового погляду є його висновок про поступове зменшення площі земельних володінь в особистих приватних власників при одночасному їх зростанні у власності різноманітних громад і товариств, тобто, у власників колективних⁴⁵. Автор підкреслює, що в умовах селянського малоземелля, яке було особливо гострим на Правобережній Україні, для сільської бідноти набувала великого значення купівля поміщицької землі⁴⁶, «однак цією можливістю користувалась лише незначна група заможного селянства»⁴⁷. Таке явище вчений пояснював як нестачею коштів у рядового селянства для придбання земельних ділянок, так і занадто високими цінами на землю, які зростали по мірі зменшення площі розпродуваних ділянок⁴⁸.

Висновок про те, що розвиток ринкових поземельних відносин поглиблював класову диференціацію селянства, М.Н.Лещенко продовжував розвивати й в інших своїх узагальнюючих працях⁴⁹. На жаль, окрім дворян та селян, у них практично відсутні характеристики інших особистих, а заразом і колективних, приватних земельних власників. Однак це, скоріше за все, пояснюється специ-

фікою наукових досліджень М.Н.Лещенка, присвячених селянському рухові другої половини XIX – початку XX ст., і аж ніяк не применшує його внеску в наукове висвітлення еволюції земельної власності шляхом її купівлі-продажу.

Більш ґрунтовно проблема висвітлена у змістовній монографії ще одного українського вченого В.П.Теплицького, присвяченій скасуванню кріпосного права в Україні та вивченню аграрних відносин у післяреформений період. Аналізуючи ринковий рух земельної власності, який називає «мобілізацією», автор справедливо вказує на труднощі, які чатують при цьому на дослідників. Вивчення процесу «перетворення землі на товар, – зазначає Василь Пахомович, – серйозно утруднюється тим, що в Росії були відсутні елементарні передумови правильної поземельної статистики, не було земельного кадастру й системи поземельних та іпотечних книг»⁵⁰. Автор зібрав цікавий фактичний матеріал, який дозволяє скласти об'єктивне уявлення про еволюцію ринкових поземельних відносин, її характер і напрямки, специфіку в окремих районах тощо. Заслужують на увагу його висновки про існування паралельно з офіційною мобілізацією земельної власності мобілізації фіктивної, без належного оформлення купчих актів⁵¹, а також прихованої мобілізації надільних земель⁵². Слушно вказуючи на недосконалість джерельної бази для таких досліджень⁵³, дослідник зазначає, що «ми не маємо докладних матеріалів про учасників купівлі-продажу землі з погляду їх класової належності»⁵⁴. З останнім твердженням важко погодитись, адже повідомлення старших нотаріусів, про які згадує автор⁵⁵, якраз і містять інформацію про кожну угоду, в якій подавалася інформація про час, місце, ціну землі, у тому числі й дані про покупців-продавців із визначенням їх соціального стану. Публікувалося все це на сторінках такого унікального видання, яким є «Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам». Як додаток до «Санкт-Петербургских сенатских ведомостей» оголошення ці видавалися досить обмеженим тиражем, і на сьогодні в повному обсязі зберігаються лише у центральних архівах та бібліотеках Російської Федерації.

Повертаючись до монографії В.П.Теплицького, відзначимо, що вона містить найзмістовнішу інформацію про досліджувану нами проблему серед усіх інших праць, які з'явилися впродовж 1950-х рр. Більшість же авторів торкалася ринкових поземельних відносин в Україні лише побіжно, в контексті вивчення інших проблем аграрної історії.

Така ж приблизно тенденція була характерна й для досліджень 1960–1970-х рр. Дослідники здебільшого лише побіжно торкались проблеми мобілізації земельної власності та її ринкового характеру або згадували про її існування в контексті більш масштабних досліджень⁵⁶. Однак на відміну від 1950-х рр. науковий інтерес до проблеми помітно зріс.

Це, зокрема, підтвердила чергова сесія наукової ради з проблеми «Історичні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції», яка відбулась у Москві у травні 1960 р. Її учасники (С.Дубровський, М.Рубач та ін.) неодноразово звертались у своїх доповідях до проблеми ринкових поземельних відносин, як до важливої складової розвитку капіталізму в сільському господарстві⁵⁷. При цьому увага дослідників зосереджувалась головним чином на знищенні за допомогою ринку залишків феодально-кріпосницького землеволодіння – процесу, влучно названого С.М.Дубровським «відокремленням землеробства від землеволодіння»⁵⁸. Свої наукові ідеї щодо цього Сергій Митрофанович розвинув згодом у ряді монографічних досліджень⁵⁹.

Початком 1960-х рр. датується і поява змістовної статті М.Симонової, в якій розглядається проблема мобілізації надільної селянської землі в роки сталинської аграрної реформи⁶⁰. Присвячена загалом російським губерніям, стаття між тим містить ряд додатків, в яких є певна інформація й щодо України. Пев-

не місце ринковим поземельним відносинам, в тому числі й в Україні, відведено у ґрунтовних монографічних дослідженнях П.Першина⁶¹, який дійшов цікавого висновку про те, що земельний голод змушував селянські маси «виплачувати землевласникам високі земельні ренти як при продовольчій оренді землі, так і під час її купівлі»⁶².

Не залишив поза увагою проблему ринкових поземельних відносин і ще один відомий тогочасний дослідник С.П.Трапезников. «Однією з перших ознак проникнення торгового капіталу в землеробство Росії, – писав він, – був посилений рух земельної власності, перетворення землі на об'єкт купівлі й продажу»⁶³. Характеризуючи цей процес, він зумів показати, що активне прилучення селянства до ринкових поземельних відносин виражалось не лише у безпосередній купівлі земельних ділянок, але й у посередницькій діяльності під час її купівлі-продажу з боку окремих селян. «Таким чином, у ході мобілізації земельної власності, на селі виникла нова соціальна фігура у особі купця-лихваря, земельного торговця. Звичайно, ці паразитичні елементи менш за все мали справу із землеробським виробництвом, для них земля була лише об'єктом купівлі та продажу з метою нагромадження капіталу»⁶⁴.

В Україні проблему продовжували розробляти І.О.Гуржій та П.П.Теличук. Щоправда, перший з них, вивчаючи український ринок узагалі, обмежився лише наведенням констатуючого матеріалу про заставу поміщицьких маєтків у банківських установах та характеристикою руху приватного землеволодіння⁶⁵. Зате другий присвятив цьому питанню майже цілий розділ⁶⁶, в якому Павло Петрович глибоко аналізує розподіл земельної власності в Україні на початку ХХ ст., стан селянського землеволодіння загалом, у тому числі й приватної особистої власності селян на землю по районах і губерніях⁶⁷. Характеризуючи безпосередньо мобілізаційні процеси, він наводить цікаві дані щодо розміру землі, яку селяни купували в 1905 р., визначає питому вагу різних категорій купівлі землі, групує угоди на землю за розмірами купівель тощо⁶⁸. Глибокому аналізу піддав автор специфіку ринкових поземельних відносин у різних районах України. Це дозволило йому стверджувати той факт, що «процес утворення буржуазної приватної власності на землю в пореформений період відбувався неоднаково в різних районах України»⁶⁹. У монографії наведені й інші цікаві висновки та судження вченого, що робить її одним із найґрунтовніших в Україні досліджень ринкових поземельних відносин другої половини XIX – початку ХХ ст.

Серед інших робіт подібного плану, які з'явилися в Україні протягом 1960–1970-х рр., особливо хотілося б виділити монографію Р.Д.Ляха⁷⁰, результати наукового пошуку якого мають надзвичайно важливе значення для правильного розуміння процесу перерозподілу українського земельного фонду в перші роки радянської влади. Багато цікавого фактичного матеріалу, у тому числі й про мобілізацію земельної власності, наведено також у колективній монографії Ф.Лося та О.Михайлюка, присвяченій селянському рухові в Україні у 1907–1914 рр.⁷¹, в ряді тогочасних узагальнюючих академічних видань⁷² та інших публікаціях.

Своєрідним апогеєм у вивченні мобілізації земельної власності та ринкових поземельних відносин в зазначений період став науковий доробок видатних російських учених-аграрників І.Ковальченка та А.Анфімова. На початку 1970-х рр. на сторінках часопису «История СССР» з'явилась стаття Івана Дмитровича Ковальченка, присвячена аграрному ринку та характеру аграрного ладу Європейської Росії в кінці XIX – на початку ХХ ст., яка підбила підсумок його попереднім дослідженням, проведеним у 1969–1970 рр.⁷³ Автор чітко сформулював тезу про необхідність усебічного конкретного аналізу аграрного ладу в епоху капіталізму, одним зі шляхів якого є вивчення аграрного ринку⁷⁴. Аналізуючи ринок, у тому числі й аграрний, як історичну категорію, він вказує на дві

якісно відмінні стадії його розвитку. «Перша з них полягає в тому, – зазначає вчений, – що ринок є звичайною ареною обміну товарів. У такому вигляді ринок існує здавна і його розвиток перш за все пов'язаний з історією торгового капіталу. Іншу форму являє ринок як категорія товарного виробництва, як арена вияву об'єктивних закономірностей, які регулюють це виробництво. У цій своїй формі ринок виникає лише на високій стадії розвитку суспільного поділу праці й товарного виробництва, стадії, яка історично збігається з епохою становлення й утвердження капіталізму»⁷⁵. Відзначаючи, що формування єдиного капіталістичного ринку було пов'язане зі складанням «єдиних ринків на окремі товари сільськогосподарського виробництва»⁷⁶, І.Ковальченко, безперечно, уважав земельний ринок однією із найважливіших складових аграрного ринку. Адже, як зазначає сам автор статті, в основу аналізу процесу формування капіталістичного аграрного ринку ним було покладено вивчення цін, у першу чергу, на землю, потім на тяглову худобу й робочу силу в сільському господарстві кінця XIX – початку XX ст.⁷⁷ Земельний ринок європейської частини Росії в епоху капіталізму, підкреслював він, мав помітно вужчу базу, ніж ринки засобів виробництва й робочої сили. Адже «у вільному товарообігу перебували лише приватновласницькі землі, більша частина яких належала дворянству»⁷⁸. Поряд із вузькістю соціально-станової бази земельного ринку, зазначав далі автор, іншою його особливістю було те, що головні продавці землі – дворяни – збували її великими ділянками, що значно обмежувало чисельність платоспроможних покупців, тобто, ще більше звужувало земельний ринок⁷⁹.

Далі у статті подано ґрунтовний науковий аналіз цін, у тому числі й на землю в межах українських губерній. Фактично це було перше серйозне науково-теоретичне обґрунтування проблеми земельного ринку як важливої складової ринку аграрного, було визначено напрямки його вивчення й окреслено відповідне коло джерел. Викладені у статті теоретичні положення й відповідний фактичний та статистичний матеріал, поданий у порівнянні з рядом інших країн Європи, став основою для підготовки І.Ковальченком та Л.Миловим великої узагальнюючої праці про еволюцію всеросійського аграрного, в тому числі й земельного ринку XVIII – початку XX ст.⁸⁰ У ній автори узагальнили й значно розширили напрацьований раніше фактичний матеріал, глибоко проаналізували розміщення землеволодіння та його станову структуру. Тобто, ті фактори, які «суттєво впливали на формування земельного ринку»⁸¹. Усебічному науковому аналізу було піддано також рух земельної власності впродовж тривалого післяреформеного періоду, рівень, динаміку й варіації цін на землю та інші важливі складові земельного ринку на тлі його загальної еволюції. При цьому чи не вперше в історичній науці для масштабної характеристики соціально-економічних процесів учені широко застосували математичні методи опрацювання масового статистичного матеріалу⁸². Усе це робить монографію І.Ковальченка та Л.Милова помітним явищем в історико-аграрній науці 1960–1970-х рр.

Помітний внесок у вивчення проблеми купівлі-продажу землі, у тому числі й у межах України, належить ще одному з найвідоміших дослідників аграрної історії, провідному вченому-аграрнику 1960–1980-х рр. А.М.Анфімову. Уже в одній із перших своїх узагальнюючих праць, присвяченій життєдіяльності села в роки Першої світової війни, Андрій Матвійович глибоко аналізує стан землеволодіння в межах губерній європейської частини Росії, а також категорії та групи (за розміром земельних володінь) приватних землевласників⁸³. Відзначаючи традиційне переважання продажу земельної власності дворян, учений звертає увагу на більш інтенсивний характер її мобілізації перш за все у районах підвищеної активності селянського руху, унаслідок чого протягом 1906–1914 рр. було зроблено суттєвий крок на шляху до перетворення станового землеволодіння в безстанове⁸⁴.

У монографії наведено й багато інших цікавих суджень, висновків та красномовних фактів, які всебічно характеризують еволюцію процесу мобілізації земельної власності в роки Першої світової війни, у тому числі й в українських губерніях. Вивчаючи загалом широкий спектр питань аграрної історії, учений продовжував досліджувати різні аспекти проблеми земельного ринку й у наступних своїх узагальнюючих працях⁸⁵. На особливу увагу заслуговує його стаття про землеволодіння в межах європейської частини Росії, підготовлена спільно із петербурзьким ученим І.Макаровим й опублікована у середині 1970-х рр. на сторінках часопису «История СССР»⁸⁶. У додатку до неї наведені численні статистичні таблиці, в яких відображено рух земельної власності за 1911–1914 рр. Іншими словами, у даній статті було підбито підсумки багаторічної напруженої праці групи вчених з опрацювання повідомлень старших нотаріусів 47-ми губерній європейської частини Росії за вказані роки. Фактично, це було продовженням серії «Материалов по статистике движения землевладения в России», підготовленої свого часу чиновниками департаменту окладних зборів міністерства фінансів Російської імперії. У розширеному вигляді узагальнений статистичний матеріал був опублікований окремим збірником уже наприкінці 1980-х рр.⁸⁷, якій задумувався укладачами як точка відліку для подальшого опрацювання нотаріальних повідомлень про купівлю-продаж земельної власності в наступні 1915–1916 рр.

Із цією метою при Інституті історії СРСР Академії наук СРСР А.Анфімовим було створено творчу групу під умовною назвою «Земля та її господарі», яка проіснувала з 1987 по 1991 рр. До неї були запрошені вчені з Росії, Білорусії, Прибалтики, Північного Кавказу та інших районів СРСР. Від України до складу групи ввійшли відомий учений професор П.Теличук, а також молоді кандидати наук А.Авраменко з Харкова (він на той час уже захистив дисертацію під науковим керівництвом А.Анфімова⁸⁸) та автор цих рядків. На жаль, цікавий творчий колектив, яким постійно опікувалися окрім безпосереднього керівника А.Анфімова ще й академік І.Мінц, провідні вчені В.Данилов, П.Волобуєв та інші, з об'єктивних причин досить швидко припинив свою діяльність. Фактично, це був вінець зусиль радянських істориків та економістів з вивчення мобілізації земельної власності в кінці XIX – на початку XX ст., а також кінець третього з визначених нами умовно періодів дослідження проблеми.

Четвертий, останній, охоплює пострадянську добу, тобто 1990-ті рр. й початок ХХІ ст. З багатьох причин він є менш продуктивним стосовно вивчення ринкових поземельних відносин. Це й важливі політичні зміни в житті суспільства, пов'язані з розпадом СРСР, а також зміна наукових пріоритетів та методологічного підходу до вивчення й переосмислення власної історії. Зрештою, це труднощі, пов'язані з фінансуванням наукових досліджень та ускладнення доступу до основної маси документів тощо. Усе це, безумовно, далося взнаки при розробці наукових проблем із вивчення аграрної історії взагалі й поземельних відносин зокрема.

Тим не менше, робота тривала, особливо в Російській Федерації. Свідченням цього стала чергова сесія традиційного вже аграрного симпозиуму, проведена тоді ще АН СРСР у вересні 1991 р. на базі Уральського відділення і присвячена проблемі еволюції аграрного ринку⁸⁹. Уже наступного, 1992 р., у Вологді відбулась ініційована Інститутом російської історії Російської академії наук усеросійська наукова конференція з проблем еволюції селянського господарства. У виступах провідних російських учених Е.Щагіна, В.Данилова, В.Кабанова та ряду інших порушувались проблеми поземельних відносин⁹⁰. У цей же час з'являються новаторські за своїм змістом монографії Б.Литвака⁹¹ та Г.Шмельова⁹², статті В.Дьякіна⁹³, Р.Білоусова⁹⁴, Л.Захарової⁹⁵, Н.Востокової⁹⁶, в яких спостерігається спроба переосмислити нашу аграрну історію, підійти з нових, більш сучасних методологічних позицій до її подальшого вивчення.

Важливою віхою в цьому напрямку стала публікація матеріалів наукових читань, присвячених пам'яті видатних російських учених В.Бовикіна, І.Ковальченка, А.Анфімова⁹⁷. Уміщені у відповідних збірниках матеріали відображають не тільки творчі здобутки вчених, яким вони присвячені⁹⁸, але й містять новаторські судження з багатьох проблем аграрної історії, у тому числі й з проблеми земельного ринку⁹⁹. Ряд публікацій присвячені актуальним проблемам методології та методики історичних досліджень, які переживають нині процес оновлення¹⁰⁰. Свідченням цього є поява нових методологічних понять і принципів. Чи не найпопулярнішим є сьогодні поняття «нового історизму», або «історичного історизму», яке, на думку російських учених, перебуває у процесі формування й передбачає пізнання людини тільки через історичний процес, а не як якусь абстракцію¹⁰¹.

Заслужують на увагу й повагу зусилля російських учених пострадянської доби, спрямовані на підготовку до друку й видання незакінченої за життя узагальнюючої монографії І.Ковальченка про аграрний устрій європейської частини Росії другої половини XIX – початку XX ст.¹⁰², а також останніх робіт А.Анфімова, які автор не встиг опублікувати¹⁰³. Ці багатопланові видання відображають різні аспекти еволюції земельного ринку.

Для характеристики земельних власників, у тому числі й в Україні, важливе значення має монографія російського автора М.Шацилла, присвячена аналізу соціального складу російської буржуазії наприкінці XIX ст.¹⁰⁴ Особливо це стосується характеристики міщан та купців, земельна власність яких збільшувалась у післяреформений період досить активно. Окремі аспекти ринкових поземельних відносин висвітлюються також у монографіях В.Кабанова¹⁰⁵, О.Вронського¹⁰⁶, В.Тюкавіна¹⁰⁷, В.Берлихіна¹⁰⁸, О.Поршневої¹⁰⁹, у колективному виданні, присвяченому 100-річчю першої російської революції¹¹⁰ та в цілому ряді інших публікацій російських авторів пострадянської доби.

Певна робота в цьому напрямку проводиться і в Україні. Важливе значення для вивчення проблем аграрної історії взагалі й ринкових поземельних відносин зокрема, перш за все з погляду методології дослідження, мають праці одного з провідних сучасних українських істориків О.Реєнта¹¹¹. Сприятливі умови для плідних наукових студій із проблем аграрної історії створено при Черкаському національному університеті ім. Богдана Хмельницького, де вже протягом багатьох років успішно функціонують науково-дослідний інститут селянства та наукове товариство істориків-аграрників. Спільно з Інститутом історії України НАНУ дві названі структури започаткували проведення всеукраїнських аграрних симпозіумів, наукових конференцій, семінарів та інших заходів, які є основою для наукової консолідації вчених України, так і зарубіжних дослідників. Регулярно виходить збірник наукових праць «Український селянин»¹¹², в якому вже опубліковано сотні цікавих наукових студій, у тому числі й з проблем земельної власності та ринкових поземельних відносин.

Не менш ефективно в цьому напрямку працюють вчені Інституту історії України НАНУ, провідних університетів країни (Київ, Харків, Донецьк), інших наукових та науково-освітніх закладів. Свідченням цього є наукова продукція, підготовлена дослідниками на рубежі XX–XXI ст.

Зокрема, цікава інформація, яка в тій чи іншій мірі стосується проблем земельної власності та її еволюції в післяреформений період, наведена у змістовних монографіях І.Хміля¹¹³, В.Марочка¹¹⁴, Д.Бовуа¹¹⁵, Т.Лазанської¹¹⁶, І.Куліничка та Н.Кравець¹¹⁷, у дисертаційних дослідженнях Ю.Присяжнюка¹¹⁸, О.Солошенко¹¹⁹, В.Бойка¹²⁰, Ю.Нікітіна¹²¹, В.Терещенка¹²², у численних наукових статтях¹²³, у навчальній літературі¹²⁴ та у різноманітних довідниках¹²⁵. Усе це дає підстави говорити про те, що вивчення в Україні аграрної історії триває.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що загалом проблема земельного ринку в Україні післяреформеної доби, як і мобілізації земельної власності в цілому, має

досить напрацьовану історіографічну основу. Утім, за невеликим винятком, проблема вивчалася більшістю дослідників лише епізодично, у контексті висвітлення інших проблем аграрної історії. Як правило, для таких досліджень характерним є використання авторами статистичних джерел із констатуючими матеріалами, які не показують процес мобілізації земельної власності в його динаміці, не розкривають важелів та внутрішньої структури.

Здебільшого причина полягає в тому, що практично невивченими й не введеними у широкий науковий обіг залишаються такі масові статистичні джерела, як згадувані вище «Материалы по статистике движения землевладения в России» та «Динамика землевладения в России 1906–1914 гг.», які дають можливість провести внутрішній аналіз процесу еволюції земельної власності у другій половині XIX – на початку XX ст.

На жаль, і сьогодні згадані матеріали належать до тієї категорії масових статистичних джерел, величезний пласт яких «усе ще недостатньо розроблений у джерелознавчо-методичному плані і вкрай обмежено введений у науковий обіг»¹²⁶. Практично поза увагою дослідників продовжує залишатися й саме першоджерело, на основі якого були створені згадані статистичні збірники, а саме – повідомлення губернських нотаріусів про купівлю-продаж землі та іншої нерухомості. Зрозуміло, що на це є певні об'єктивні причини (надзвичайно великий обсяг інформації, важкодоступність джерела). Однак цю роботу необхідно виконувати, якщо ми прагнемо мати об'єктивне уявлення про український земельний ринок кінця XIX – початку XX ст.

Без глибокого вивчення проблеми ринкових поземельних відносин та еволюції земельної власності вкрай важко правильно зрозуміти як закономірності, так і особливості тих багатограних соціально-економічних і суспільно-політичних процесів, які мали місце в українському суспільстві в першій чверті XX ст. й до яких ми звертаємося сьогодні.

¹ Конституція України. – К., 1996. – С.6.

² *Энгельгардт А.М.* Из деревни: 12 писем 1872–1887 гг. – Москва, 1956. – С.454.

³ *Карелина А.* Общинное владение в России. – Санкт-Петербург, 1893; *Исаев А.А.* Настоящее и будущее русского общественного хозяйства. – Санкт-Петербург, 1890; *Фортуна-тов А.* Сельскохозяйственная статистика. – К., 1902; *Скалон В.Ю.* Крестьянский банк и его недоимки (1882–1892 гг.) // *Очерки по крестьянскому вопросу: Собрание статей под ред. проф. Московского университета А.А.Мануилова.* – Вып. II. – Москва, 1905. – С.1–73; *Никонов С.П.* Крестьянский порядок и его желательное будущее. – Х., 1906; *Рклицкий М.В.* Из прошлого и настоящего чернозёмной деревни. – Полтава, 1914 та ін.

⁴ *Русов А.А.* Описание Черниговской губернии: В 2 т. – Т.1. – Чернигов, 1898. – С.274–277.

⁵ Там само. – С.274.

⁶ *Порш М.* Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. і до 1905 р. // *Україна.* – 1907. – №4. – С.146–180.

⁷ *Порш М.* Из статистики Украины // *Україна.* – 1907. – №3. – С.20–46.

⁸ *Зак А.Н.* Крестьянский поземельный банк: 1883–1910 гг. – Москва, 1911.

⁹ Там же. – С.141–145.

¹⁰ Там же. – С.339.

¹¹ *Святловский В.В.* Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908 гг.). – Изд. 2-е, пересмотр. и доп.

¹² *Соболев М.* Мобилизация земельной собственности и новое течение аграрной политики в Германии. – Москва, 1898; *Порш М.* Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. і до 1905 р. // *Україна.* – 1907. – №4. – С.146–180; *Косинский В.А.* Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социально-экономические факторы. – Ч.1. – К., 1917 та ін.

¹³ *Святловский В.В.* Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908 гг.) – С.3.

- ¹⁴ Там же. – С.22.
- ¹⁵ *Тютчев А.П.* Покупка, продажа и аренда земель. – Петроград, 1915.
- ¹⁶ *Александров* [без ініціалів]. Некоторые данные по аграрному вопросу: Статистика землевладения в 44 губерниях. – Петроград, 1917; *Рихтер Д.И.* Сколько земли в России и кто этой землёй владеет. – Петроград, 1917 та ін.
- ¹⁷ *Баєр М.* Земельна реформа і основи земельної політики на Україні. – К., 1917; *Ковалевський М.* Про нарізку землі (до селян). – Кам'янець-Подільський, 1919 та ін.
- ¹⁸ *Кауфман А.А.* Аграрный вопрос в России: курс народного университета. – Изд. 2-е. – Москва, 1918.
- ¹⁹ *Хряцёва Л.И.* Группы и классы в крестьянстве: К XIII съезду РКП(б). – Москва, 1924.
- ²⁰ *Чаянов А., Студенский Г.* История бюджетных исследований. – Изд. 2-е, доп. – Москва, 1922.
- ²¹ *Маслов П.П.* Крестьянское движение в России: Аграрный вопрос в России: В 2 кн. – Кн.1. – Москва, 1923.
- ²² *Шестаков А.В.* Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрём 1917 г. – Москва, 1927.
- ²³ *Хряцёва Л.И.* Указ. соч. – С.39.
- ²⁴ *Бухарин Н.И.* Проблемы истории и практики социализма. – Москва, 1989. – С.292.
- ²⁵ *Хряцёва Л.И.* Указ. соч. – С.42.
- ²⁶ *Глушко С.* З селянських рухів на Чернігівщині 1905 року // Україна. – 1925. – №4 (14). – С.9–63.
- ²⁷ Там само. – С.12.
- ²⁸ Там само. – С.22.
- ²⁹ *Дроздов И.Г.* Крестьянские волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой русской революции 1905–1906 гг. – Москва; Ленинград, 1925.
- ³⁰ *Дубровский В.* Селянські рухи на Україні після 1861 року. – Одеса, 1928.
- ³¹ О культе личности и его последствиях: Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущёва Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза 23 февраля 1956 года // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №3. – С.132.
- ³² *Дунаевский В.А.* О письме Сталина в редакцию журнала «Пролетарская революция» и его воздействие на науку и судьбы людей // История и сталинизм. – Москва, 1991. – С.284.
- ³³ *Дружинин Н.М.* Воспоминания и мысли историка. – Москва, 1967. – С.47.
- ³⁴ *Алаторцева А.И.* Советская историческая наука на переломе 20–30-х годов // История и сталинизм. – С.250.
- ³⁵ *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – С.152.
- ³⁶ Див.: *Рубльов О.С., Юркова О.В.* Інститут історії України НАН України: Віхи історії (1936–2006 рр.) // Укр. іст. журн. – 2006. – №6. – С.7.
- ³⁷ *Алаторцева А.И.* Указ. соч. – С.261.
- ³⁸ Там само. – С.282–283.
- ³⁹ *Тойнбі А.* Дослідження історії: У 2 т. – Т.1. – К., 1995. – С.14.
- ⁴⁰ *Рубльов О.С., Юркова О.В.* Назв. праця. – С.13.
- ⁴¹ *Погребінський О.* Столипінська аграрна реформа на Україні. – Х., 1931; *Шахназаров Н.Д.* «Крестьянская реформа» 1861 года и крестьянство после «освобождения». – Ленинград, 1934; *Ефремов П.Н.* Столыпинская аграрная политика. – Москва, 1941; *Лось Ф.Е.* Україна в роки столипінської реакції. – Москва, 1944.
- ⁴² *Лященко П.И.* История народного хозяйства СССР. – Т.II: Капитализм. – Москва, 1948.
- ⁴³ *Хромов П.А.* Экономическое развитие России в XIX – XX веках: 1800–1917. – Москва, 1950.
- ⁴⁴ *Горбатьюк В.П.* Развитие капитализма в земледелии и буржуазное разложение крестьянства на Украине во второй половине XIX века: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Львов, 1951; *Гирич М.И.* Революционное движение на Левобережной Украине в 1904 году: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Львов, 1951; *Емелях Л.И.* Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году // Исторические записки (АН

СССР). – Т.38. – Москва, 1951. – С.154–175; *Михайлюк А.Г.* Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905–1907 гг. // Исторические записки (АН СССР). – Т.49. – Москва, 1954. – С.165–201; *Лось Ф.Е.* Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX века (конец XIX ст. – 1904 г.). – К., 1955; *Рубач М.А.* Очерки истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1956; *Иванов Л.М.* Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. // Исторические записки (АН СССР). – Т.60. – Москва, 1957. – С.176–214; *Бедин В.В.* Крестьянство Полтавской губернии накануне движения 1902 г. // Научные доклады высшей школы. – 1958. – №3. – С.68–82; *Зайончковский П.А.* Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 года. – Москва, 1958; *Першин П.М.* Нариси аграрної революції в Росії. – К., 1959; *Гусятников П.С.* Назревание революционного кризиса в России в начале XX века. – Москва, 1959; *Олійник Л., Гора О.* Селянський рух на Чернігівщині у 1905–1907 рр. – К., 1959 та ін.

⁴⁵ *Леценко М.Н.* Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр. – К., 1955. – С.37.

⁴⁶ Там само. – С.45.

⁴⁷ Там само. – С.45–46.

⁴⁸ Там само. – С.46.

⁴⁹ *Леценко М.Н.* Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956. – С.26–27; *Його ж.* Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы XIX в.). – К., 1959. – С.433–446; *Його ж.* Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. – К., 1968. – С.17–24; *Його ж.* Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 1970. – С.37–61; *Його ж.* Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – С.47, 63–64.

⁵⁰ *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 1959. – С.149.

⁵¹ Там само. – С.162.

⁵² Там само. – С.150.

⁵³ Там само. – С.149.

⁵⁴ Там само. – С.151.

⁵⁵ Там само. – С.149.

⁵⁶ *Пойда Д.П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период: 1866–1900 гг. – Днепропетровск, 1960; *Зайончковский П.А.* Отмена крепостного права в России. – Москва, 1960, 1968; *Бондаревський А.В.* Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., 1961; *Лугова О.І.* Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К., 1965; *Литвак Б.Г.* Русская деревня в реформе 1861 г.: Чернозёмный центр 1861–1895 гг. – Москва, 1972; *Ливерьев В.Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861–1900. – Москва, 1974; *Корелин А.Г.* Дворянство в пореформенной России: 1861–1904 гг. – Москва, 1979; *Спицкий В.С.* Назрівання революційної кризи на Україні в 1901–1904 рр. – К., 1978 та ін.

⁵⁷ *Дубровский С.М.* К вопросу об уровне развития капитализма в сельском хозяйстве России и характере классово-войсковой борьбы в деревне в период империализма (две социальные войны) // Особенности аграрного строя России в период империализма: Материалы сессии научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции», май 1960 г. – Москва, 1962. – С.5–44; *Рубач М.А.* Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. // Особенности аграрного строя России в период империализма: Материалы сессии научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции», май 1960 г. – Москва, 1962. – С.45–63.

⁵⁸ *Дубровский С.М.* Указ. соч. – С.28.

⁵⁹ *Дубровский С.М.* Столыпинская земельная реформа. – Москва, 1963; *Его же.* Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – Москва, 1975 та ін.

⁶⁰ *Симонова М.С.* Мобилизация крестьянской надельной земли в период столыпинской аграрной реформы // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сборник V: К семидесятилетию доктора исторических наук В.К.Яцунского. – Москва, 1962. – С.398–458.

- ⁶¹ *Першин П.М.* Нариси аграрної революції в Росії. – К., 1959; Его же. Аграрная революция в России: Историко-экономическое исследование: В 2 кн. – Кн.1: От реформы к революции. – Москва, 1966.
- ⁶² *Першин П.Н.* Аграрная революция в России. – Кн.1. – С.82.
- ⁶³ *Трапезников С.П.* Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: В 2 т. – Изд. 2-е, доп. – Т.1: Ленинские аграрные программы в трёх русских революциях. – Москва, 1976. – С.32.
- ⁶⁴ Там же. – С.34.
- ⁶⁵ *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К., 1972. – С.48–49.
- ⁶⁶ *Теличук П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.
- ⁶⁷ Там само. – С.46–47.
- ⁶⁸ Там само. – С.50–51.
- ⁶⁹ Там само. – С.59.
- ⁷⁰ *Лях Р.Д.* Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.). – К.; Донецьк, 1975.
- ⁷¹ *Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г.* Класова боротьба в українському селі: 1907–1914. – К., 1976.
- ⁷² Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т.1. – К., 1967; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.3, 4. – К., 1978.
- ⁷³ *Ковальченко І.Д., Милов Л.В.* О принципах исследования процесса формирования всероссийского аграрного рынка (XVIII–XX вв.) // История СССР. – 1969. – №1. – С.27–57; *Ковальченко І.Д.* В.И.Ленин о характере аграрного строя капиталистической России // Вопросы истории. – 1970. – №3. – С.30–51.
- ⁷⁴ *Ковальченко І.Д.* Аграрный рынок и характер аграрного строя Европейской России в конце XIX – начале XX // История СССР. – 1973. – №2. – С.42.
- ⁷⁵ Там же. – С.43.
- ⁷⁶ Там же.
- ⁷⁷ Там же. – С.44.
- ⁷⁸ Там же. – С.46.
- ⁷⁹ Там же.
- ⁸⁰ *Ковальченко І.Д., Милов Л.В.* Всероссийский аграрный рынок XVIII – начало XX века: Опыт количественного анализа. – Москва, 1974.
- ⁸¹ Там же. – С.254.
- ⁸² Там же. – С.255–282.
- ⁸³ *Анфимов А.М.* Российская деревня в годы первой мировой войны (1914–февраль 1917 г.). – Москва, 1962. – С.32–40.
- ⁸⁴ Там же. – С.36.
- ⁸⁵ *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – Москва, 1969. – С.26–31; *Его же.* Крестьянское хозяйство Европейской России: 1881–1904. – Москва, 1980. – С.57–92; *Его же.* Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России: 1881–1904. – Москва, 1984 та ін.
- ⁸⁶ *Анфимов А.М., Макаров И.Ф.* Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. – 1974. – №1. – С.82–97.
- ⁸⁷ Динамика землевладения в России: 1906–1914 гг. / Сост. А.М.Анфимов, И.Ф.Макаров. – Москва, 1988.
- ⁸⁸ *Авраменко А.М.* Эволюция земельной собственности на Левобережной Украине (конец XIX – начало XX века): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1986.
- ⁸⁹ Аграрный рынок в его историческом развитии: XXIII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории: Тезисы докладов и сообщений. – Свердловск, 24–26 сентября 1991 г. / Л.В.Милов (отв. ред.), В.П.Данилов и др.: В 2 т. – Москва, 1991.
- ⁹⁰ *Данилов В.П.* О характере аграрной эволюции России после 1861 года // Крестьянское хозяйство: история и современность: Материалы к Всероссийской научной конференции: В 2 ч. – Ч.1. – Вологда, 1992. – С.53–64; *Щагин Э.М.* Первая российская революция и столыпинская реформа и их воздействие на крестьянское хозяйство // Там же. – С.65–68; *Кабанов В.В.* Без альтернатив (Пути и бездорожье аграрного развития России: век XX – до коллективизации) // Там же. – С.85–102.

- ⁹¹ Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – Москва, 1991.
- ⁹² Шмелёв Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке. – Москва, 2000.
- ⁹³ Дьякин В. Сорок потерянных лет // Знание – сила. – 1991. – №2. – С.2–7.
- ⁹⁴ Белоусов Р. Две крестьянские реформы: 1861 и 1907 годы // Экономист. – 1992. – №12. – С.73–80.
- ⁹⁵ Захарова Л. Крестьянская реформа 1861 г. в исторической перспективе (к проблеме: Россия и Запад – выбор пути развития) // Україна і Росія у панорамі століть. – Чернівці, 1998. – С.179–186.
- ⁹⁶ Востокова Н.П. О характере источников по истории реформы 1866 г. в государственной деревне и приёмы их разыскания // Исследования по источниковедению истории России дооктябрьского периода. – Москва, 1999. – С.145–172.
- ⁹⁷ Россия на рубеже XIX–XX веков: Материалы научных чтений памяти профессора В.И.Бовыкина. – Москва, 1999; Проблемы источниковедения и историографии: Материалы II научных чтений памяти академика И.Д.Ковальченко. – Москва, 2000; Россия сельская: XIX – начало XX века. – Москва, 2004.
- ⁹⁸ Воронкова С.В. Школа Валерия Ивановича Бовыкина (К вопросу о традициях и новаторстве в развитии советской исторической науки) // Россия на рубеже XIX–XX веков. – С.31–49; Ланской Г.Н. Проблема модернизации аграрного сектора России второй половины XIX – начала XX вв. в зарубежной историографии и трудах академика И.Д.Ковальченко 1970–1980-х гг. // Проблемы источниковедения и историографии. – С.182–191; Карелин А.П., Слепнёв И.Н. Памяти Андрея Матвеевича Анфимова // Россия сельская: XIX – начало XX века. – С.5–12.
- ⁹⁹ Гарскова И.М., Давыдов М.А. Структура хлебного рынка России в конце XIX – начале XX вв. // Россия на рубеже XIX–XX веков. – С.198–222; Тюкавкин В.Г. Продолжение споров по аграрной истории начала XX в. // Проблемы источниковедения и историографии. – С.108–124; Проскуракова Н.А. Земельный кредит и помещичье землевладение и хозяйство в начале XX века // Там же. – С.201–221; Шикло А.Е. Современные проблемы изучения истории исторической науки // Там же. – С.285–296; Савельев П.Н. Пути аграрного развития России в дискуссиях российских историков // Россия сельская: XIX – начало XX века. – С.25–53; Авраменко А.М. Аренда на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX в. // Там же. – С.163–189; Кабаков В.В. А был ли крах столыпинской аграрной реформы? // Там же. – С.309–330.
- ¹⁰⁰ Милов Л.В. О некоторых методологических аспектах изучения аграрного рынка второй половины XVIII – первой трети XIX вв. // Проблемы источниковедения и историографии. – С.30–43; Тоштендаль Р. Конструктивизм и репрезентативизм в истории // Там же. – С.63–74; Селунская Н.Б. К проблеме объяснения в истории // Там же. – С.44–62.
- ¹⁰¹ Соколов А.К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии. – С.89.
- ¹⁰² Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX в. – Москва, 2004.
- ¹⁰³ Анфимов А.М. Новые собственники // Крестьяноведение. Теория. История. Современность: Ежегодник. – Москва, 1996. – С.60–65; Его же. Неоконченные споры // Вопросы истории. – 1997. – №5. – С.49–72; №6. – С.41–67; №7. – С.81–99; №9. – С.82–113; Его же. Столыпин и российское крестьянство. – Москва, 2002.
- ¹⁰⁴ Шацлло М.К. Социальный состав буржуазии в России в конце XIX века. – Москва, 2004.
- ¹⁰⁵ Кабанов В.В. Крестьянская община и кооперация в России XX века. – Москва, 1997.
- ¹⁰⁶ Вронский О.Г. Государственная власть в России и крестьянская община в годы великих потрясений (1905–1917). – Москва, 2000.
- ¹⁰⁷ Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – Москва, 2001.
- ¹⁰⁸ Берлихин В.Г. Реформирование земельных отношений в России в XIX–XX вв. – Москва, 2000.
- ¹⁰⁹ Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. – Москва, 2004.

- ¹¹⁰ Первая революция в России: взгляд через столетие. – Москва, 2005.
- ¹¹¹ *Реснит О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С.9–22; *Його ж.* Деякі проблеми історії України XIX – початку XX століття: Стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. – 2000. – №2. – С.3–24; *Його ж.* Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX століття (стан наукової розробки) // Український селянин. – Вип.2. – Черкаси, 2001. – С.6–11; *Його ж.* Україна в імперську добу: XIX – початок XX ст. – К., 2003. – С.3–41.
- ¹¹² Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип.1–10. – Черкаси, 2000–2006.
- ¹¹³ *Хмель І.В.* Аграрные преобразования на Украине 1917–1920 гг. – К., 1990.
- ¹¹⁴ *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995.
- ¹¹⁵ *Вовца Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914: поляки в соціально-етнічних конфліктах. – К., 1998.
- ¹¹⁶ *Лазанська Т.* Історія підприємства в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики). – К., 1999.
- ¹¹⁷ *Кулінич І.М., Кравець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоністів на Україні. – К., 1995.
- ¹¹⁸ *Присяжнюк Ю.П.* Соціальне становище українського селянства Лівобережної України в 60–90-х рр. XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1997.
- ¹¹⁹ *Солошенко О.М.* Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в II половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1997.
- ¹²⁰ *Бойко В.М.* Реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001.
- ¹²¹ *Нікітін Ю.О.* Зміни у становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської та міської реформи 60–70-х рр. XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004.
- ¹²² *Терещенко В.Д.* Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906–1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2006.
- ¹²³ *Якименко М.А.* Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // Укр. іст. журн. – №1. – С.3–14; *Сердюк Н.* З історії економічного розвитку України в роки імперіалістичної війни // Історія в школі. – 1998. – №5–6. – С.24–27; *Власюк І.* Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період столипінської аграрної реформи // Київська старовина. – 1999. – №5. – С.164–169; *Ігнатова А.* Ринкові відносини в Україні в період столипінської реформи на початку XX ст. // Історія України. – 2000. – №34 (вересень). – С.6; *Шевченко В.М.* Мобілізація колективної земельної власності на Півдні України у 1905–1914 рр. // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали IV наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ, 2002. – С.119–126; *Його ж.* Загальна характеристика мобілізації приватної земельної власності на півдні України (1906–1914 рр.) // Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. – Вип.10. – 2002. – С.60–65; *Його ж.* Земля та її господарі: загадки історії (До питання про мобілізацію земельної власності в Україні у 1861–1917 роках) // Література та культура Полісся. – Вип.20. – Ніжин, 2002. – С.128–135; *Його ж.* Рух земельної власності на Чернігівщині у другій половині 70-х – на початку 80-х років XIX ст. (за нотаріальними даними Ніжинського окружного суду) // Література та культура Полісся. – Вип.29. – Ніжин, 2005. – С.94–102.
- ¹²⁴ Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навч. посібник для вузів / В.Д.Лановик та ін. – К., 1994; *Панченко П.П., Славов В.П., Марчук В.А.* Аграрна історія України: Навч. посібник. – К., 1996; *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX ст. / Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1996; *Панченко П.П., Марчук В.А.* Аграрна історія України: Підр. – 2-е видання, випр. і доп. – К., 2000; *Третяк А.М.* Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: Навч. посібник. – К., 2002 та ін.
- ¹²⁵ *Підкова І.З., Шуст Р.М.* Довідник з історії України: У 3 т. – Т.1: А–Й. – К., 1993; Т.2: К–П. – К., 1995; Т.3: Р–Я. – К., 1999; Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Гол. ред. проф. В.Кубійович / Перевидання в Україні. – Т.1–11 (Репринтне відтворення видання 1955–1984 рр.). – Л., 1993–2002; Енциклопедія українознавства: За-

гальна частина / Перевидання в Україні (Репринтне відтворення видання 1949 р.). – Т.1–3. – К., 1994–1995; *Котляр М., Кульчицький С.* Довідник з історії України: А–Я / За заг. ред. І.Підкови і Р.Шуста. – К., 2001 та ін.

¹²⁶ *Ковальченко И.Д., Моисеенко Т.Л., Селунская Н.В.* Социально-экономический строй крестьянского хозяйства Европейской России в эпоху капитализма: источники и методы исследования. – Москва, 1988. – С.57.

The article makes an attempt to analyze current state of Russian and Ukrainian scholars' research of evolution of agrarian affairs in Ukraine of the second half XIX – the beginning XX centuries.